

ВНЕСОК РИМСЬКОГО ПРАВА В РОЗВИТОК ВИХІДНИХ ІДЕЙ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

THE CONTRIBUTION OF ROMAN LAW TO THE DEVELOPMENT OF THE ORIGINAL IDEAS OF TRANSITIONAL JUSTICE

Філатов В.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університет митної справи та фінансів

У статті здійснено аналіз ролі римського права в становленні вихідних ідей перехідного правосуддя, як комплексної моделі розвитку постконфліктних країн світу. Автор зауважує, що характерною ознакою етапу виникнення вихідних ідей перехідного правосуддя є становлення його окремих механізмів без віднесення їх до цілісної моделі. Відзначено важливу роль римського права у формуванні основоположних принципів перехідного правосуддя. Автор доходить висновку, що у часи Стародавнього Риму виникає не модель перехідного правосуддя, а лише окремі її механізми (амністія, люстрація, судові процеси). Зазначено, що ці механізми не варто вважати моментом виникнення самої моделі, адже подібні спроби врегулювання соціальних конфліктів не були комплексними. Доведено, що в стародавні часи відбувається формування самої ідеї, тобто філософських витоків перехідного правосуддя, в яких позиціонується ідея створення універсального інструменту, який зможуть використовувати різні держави, що відчули на собі наслідки соціальних потрясінь. Констатовано, що за часів Стародавнього Риму були сформульовані та обґрунтовані важливі правові принципи, в яких візуалізована ідея законності та правопорядку, яка на етапі постконфліктного розвитку країн світу є визначальною, і забезпечує правовідновлювальний ефект. Аргументовано, що після появи відповідного вчення в теорії міжнародного права застосування моделі перехідного правосуддя стає більш ефективним та узгодженим. Встановлено, що збройні конфлікти та інші соціальні потрясіння, які відбуваються в сучасному світі, своїми причинами походять з історії, в якій були певні факти або події, інтерпретовані як привід для насильства. Доведено, що саме в історії треба шукати і варіанти розв'язання конфліктів, у тому числі і через різні правові інструменти, які були впроваджені у стародавні часи.

Ключові слова: міжнародно-правове явище, перехідне правосуддя, перехідний період, римське право, рецепція, соціальні потрясіння, узагальнений історичний досвід.

The article analyzes the role of Roman law in the formation of the original ideas of transitional justice, as a complex model of post-conflict (post-authoritarian) development. The author notes that a characteristic feature of the stage of emergence of the original ideas of transitional justice is the formation of its separate mechanisms without referring them to a coherent model. The important role of Roman law in the formation of the fundamental principles of transitional justice is noted. The author comes to the conclusion that in the times of Ancient Rome, not a model of transitional justice emerged, but only its individual mechanisms and principles (amnesty, lustration, judicial processes). It is noted that these mechanisms and principles should not be considered the moment of the emergence of the model itself, because similar attempts to resolve social conflicts were not comprehensive. It is proved that in ancient times the idea itself was formed, i.e. the philosophical origins of transitional justice, in which the idea of creating a universal tool that could be used by different states that felt the consequences of social upheavals was positioned. It was established that during the time of Ancient Rome, important legal principles were formulated and substantiated, which visualized the idea of legality and law and order, which is decisive at the stage of post-conflict development of the countries of the world, and provides a law-restoring effect. It is argued that after the appearance of the corresponding doctrine in the theory of international law, the application of the model of transitional justice becomes more effective and consistent. It has been established that armed conflicts and other social upheavals that occur in the modern world have their causes derived from history, in which there were certain facts or events interpreted as a reason for violence. At the same time, it is necessary to look for options for resolving conflicts in history, including through various legal instruments that were introduced in ancient times.

Key words: international legal phenomenon, transitional justice, transitional period, Roman law, reception, social upheavals, generalized historical experience.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У недалекій перспективі Україна перебуватиме на етапі постконфліктного розвитку, в рамках якого необхідно вирішувати дуже важливі проблеми. Для підвищення ефективності стратегії перехідного періоду необхідно осмислювати окремі питання становлення та розвитку цієї моделі, яка впродовж свого еволюціонування набула особливої філософсько-аналітичної та правової природи. На сьогодні спостерігається відсутність наукового інтересу до цієї проблематики, яка може негативно вплинути на перехідні процеси, що відбуватимуться в нашій країні. Цим і обумовлено вибір теми для написання цієї наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Проблеми становлення римського права та його вплив на правові системи сучасності в різні часи досліджували наступні зарубіжні та вітчизняні вчені: М. В. Белова, Д. М. Белов, Кайлі Вільямсон, Джон Елстер, Ніл Крітц, С. П. Погребняк, Наташа Робінсон, Річард Саннерхолм, К. В. Хлабистова. Однак питання впливу римського права на становлення

моделі перехідного правосуддя у вітчизняній юридичній науці не досліджувалося, що вказує на актуальність теми наукового аналізу.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз ролі римського права в становленні вихідних ідей перехідного правосуддя, як комплексної моделі розвитку постконфліктних країн світу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історіографія моделі перехідного правосуддя є дуже динамічною та водночас неоднозначною з позиції окремих наукових теорій та концепцій. Зокрема, серед теоретиків міжнародного права немає єдиної думки щодо моменту виникнення цієї моделі. Окремі вчені у своїх працях доходять висновку, що концепція перехідного правосуддя виникла ще в 404 р. до нашої ери в Стародавніх Афінах та була використана для подолання поставлених етапу, у межах якого відбувся перехід від олігархічного ладу до демократії [1, с. 18]. Їхні опоненти зауважують, що модель перехідного правосуддя існує приблизно тридцять років, а сам термін увів у 1995 р. Н. Крітц у своїй праці «Правосуддя перехідного періоду: як нові демократії рахуються з колишніми режимами» [2, с. 411].

На нашу думку, модель перехідного правосуддя дійсно сформувалася як цілісне міжнародно-правове явище у 90-х роках, однак вихідні ідеї своїми коріннями походять до стародавніх часів. В рамках цього дослідження ми плануємо окреслити внесок римського права у формуванні ідей постконфліктного розвитку. Характерною ознакою етапу виникнення вихідних ідей перехідного правосуддя є становлення його окремих механізмів без віднесення їх до цілісної моделі. Тобто йдеться про впровадження в практику окремих форм покарання винних або примирення, які через декілька століть починають вважати невід'ємним елементом перехідного правосуддя. Значний внесок в цей процес зробили римські юристи.

Наприклад, люстрація, яка сьогодні є обов'язковим елементом поставторитарного (поставторитарного) розвитку держав, виникла за часів Стародавнього Риму у вигляді проскрипцій, тобто списків осіб, оголошених поза законом у Стародавньому Римі. Проскрипції запровадив Луцій Корнелій Сулла під час громадянської війни у 82–81 рр. до нашої ери. Однак спочатку це був засіб терору, а вже потім він трансформувався у форму очищення влади й суспільства від корупціонерів та політиків, які привели державу до конфлікту [3, с. 320]. Вбачається, що виникнення люстрації було пов'язане з бажанням очищення влади, яка допустила певні прораханки, наслідком яких стали системне насильство та порушення прав людини. В моделі перехідного правосуддя очищення влади розглядається у якості вимушеної міри, яка допомагає усунути попередні злочинні еліти від влади. Якщо ж вони збережуть свій вплив, то пошук історичної правди та формування національної пам'яті стають просто неможливими, а жертви конфлікту можуть зазнати повторної віктимізації.

Інститут амністії також має витоки зі Стародавнього Риму, коли його визначали як повне пробачення осіб і «забуття» справ. Іншими словами, амністія полягала в розпорядженні вищого органу державної влади стосовно певної категорії дій, що підпадали під кримінальне покарання, та осіб, які їх скоїли, дія кримінального закону призупинялась, а кримінальне переслідування таким чином призупинялось або не було ініційоване. У свою чергу, винних осіб не притягували до кримінальної відповідальності [4, с. 102]. Звісно, що сьогодні амністією як компонентом перехідного правосуддя використовують за доволі специфічних підстав, а рішення приймають спеціально уповноважені суб'єкти, але можна стверджувати, що основа цього компоненту була сформована саме в часи Стародавнього Риму.

Необхідно відзначити, що доробок римських юристів дозволив не просто закласти основу окремих інструментів перехідного правосуддя. Він відіграв важливу роль у формуванні основоположних вказаної моделі. Так, здобутками римського права, які були втілені у фундаментальних ідеях перехідного правосуддя є два наступні аспекти: 1) залучення народу Риму до обговорення найбільш важливих законів; 2) утвердження права на суд та гарантій для обвинувачуваних. Ці питання були чітко регламентованими на рівні актів преторів [5, с. 185]. Перший пункт є основою сучасного миробудування, оскільки в постконфліктних країнах світу залучення громадянського суспільства до формування стратегій перехідного періоду є ключовим обов'язком влади.

Неврахування думки громадськості, зокрема в частині законотворчої діяльності призводить до опору з боку суспільства, і особливо жертв конфлікту, які прагнуть сатисфакції. Отже, взаємодія у сфері модернізації законодавства дає змогу налагодити діалог та узгодити інтереси держави та суспільства. Другий пункт також дуже важливий, адже відповідає принципу невідворотності покарання, який визначає окремий напрям перехідного правосуддя – кри-

мінальне переслідування винних в конфлікті. Також варто звернути увагу на гарантії для останніх, які сьогодні позиціонуються як умова справедливого правосуддя. Мова йде про надання винним особам достатніх процесуальних гарантій для свого захисту.

Окремо відзначимо, що важливим внеском римського права у формування моделі перехідного правосуддя є утвердження принципу верховенства права, який в сучасному світі також є принципом перехідного правосуддя. У своїй науковій праці С. П. Погребняк наголошує, що ідея підкорення влади праву є есенцією європейської політичної культури і досвіду Римської республіки. Вимога, згідно з якою держава має ґрунтуватися на праві була розвинута римськими юристами, підтвердженням чого є наступна цитата з закону: «Призначення магістрату в тому, щоб керувати і віддавати розпорядження правильні, корисні й закономірні. Адже подібно до того, як магістратами керують закони, так народом керують магістрати, і можна на цілком достатній підставі сказати, що магістрати – це закон, що промовляє, а закон – це безмовний магістрат» [6, с. 10].

В умовах постконфліктного розвитку принцип верховенства права виступає орієнтиром, навколо якого відбувається відновлення інституційних меж, розбудова нової політичної структури та громадянського суспільства. Тобто, римським юристам вдалося обґрунтувати найбільш вагомі стовпи перехідного правосуддя, на основі яких формуються стратегії перехідного періоду. Слід також зазначити, що для збільшення шансів на успіх у просуванні моделі перехідного правосуддя в постконфліктній Україні необхідно забезпечити рівність усіх перед законом (громадян і членів громадянське суспільство, урядовців, прокурорів, суддів та представників місцевої влади) [7, с. 53].

Доречно наголосити, що в умовах постконфліктного розвитку модель верховенства права є фрагментованою та розбитою на взаємоузгоджені сектори (судовий, правоохоронний та правозахисний). Означена модель формується на припушенні, що держави, які виходять із насильницького конфлікту, перебувають у перехідній фазі оскільки їм бракує відповідних законів та інституцій. Ця проблема вирішується за рахунок теоретизації принципу верховенства права та подальшому практичному впровадженню його в постконфліктній державі [8, с. 236–237]. Тобто, верховенство права залишається, як і в часи Стародавнього Риму, не просто теоретичним принципом, а й основою для побудови практичних заходів розбудови миру.

М. В. Белова та Д. М. Белов стверджують, що римське право залишило великий спадок у правових системах світу. Поняття, властиві правопорядку, що містяться в *ius naturale* і *ius gentium*, спрямовані на поширення за межі національних кордонів, сьогодні є наріжними каменями міжнародного права в усьому світі. Сьогодні римське право є основою сучасної правової системи України [9, с. 14]. Варто погодитися з цієї тезою та додати, що римське право через окремі галузі міжнародного права також сприяло формуванню сучасної моделі перехідного правосуддя, в основі якої є жертвоцентризм та робота з першопричинами конфлікту.

Очевидно, що його здобутки стали частиною наднаціональних механізмів, у тому числі і моделі перехідного правосуддя. Відносно останньої зарубіжна дослідниця Наташа Робінсон наголошує, що центральною гіпотезою концепції перехідного правосуддя є те, що минула несправедливість має сучасну спадщину [10, с. 11]. Ця теза наводить на дві логічні думки. По-перше, збройні конфлікти та інші соціальні потрясіння, які відбуваються в сучасному світі, своїми коріннями походять з історії, в якій були певні факти або події, інтерпретовані як привід для насильства. По-друге, саме в історії треба шукати варіанти розв'язання конфліктів, у тому

числі і через різні правові інструменти, які були впроваджені у стародавні часи.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Таким чином внесок римського права у становлення вихідних ідей перехідного правосуддя може бути схарактеризований наступним чином:

– у часи Стародавнього Риму виникає не модель перехідного правосуддя, а лише окремі її механізми (амністія, люстрація, судові процеси тощо). Тому не варто вважати це моментом виникнення самої моделі, адже подібні спроби врегулювання соціальних конфліктів не були комплексними та одночасними, як це передбачено концепцією перехідного правосуддя;

– в стародавні часи відбувається формування самої ідеї, тобто філософських витоків перехідного правосуддя. Інакше кажучи, формується ідея створення універсального інструменту, який зможуть використовувати

різні держави, які відчули на собі наслідки соціальних потрясінь;

– за часів Стародавнього Риму були сформульовані та обґрунтовані важливі правові принципи, в яких візуалізована ідея законності та правопорядку, яка на етапі постконфліктного розвитку країн світу є визначальною, і забезпечує правовідновлювальний ефект;

– після появи відповідного вчення в теорії міжнародного права застосування моделі перехідного правосуддя стає більш ефективним та узгодженим. Це пов'язане не лише з узагальненням історичного досвіду, а й з обґрунтуванням механізмів застосування принципів і напрямів перехідного правосуддя на практиці.

При цьому перспективним напрямом наукового пошуку в цій сфері залишається питання інтеграції позитивного досвіду римського права в філософсько-аналітичну природу моделі перехідного правосуддя. Ця тема, без сумніву, вимагає окремих наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Elster Jon. *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective* Cambridge. UK: Cambridge University Press. 2004. 106 p.
2. Kritz Neil J. *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*. Vol. 1. *General Considerations* Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 804 p.
3. Хлабистова К. В. Еволюція поняття люстрації з часів античності до ХХ століття. *Науковий вісник НАВС*. 2016. № 2 (99). С. 315–325.
4. Приходько І. Генезис інституту амністії в праві. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 18. С. 100–103.
5. Callie Williamson *The Evolution of Law and Legal Procedures in the Roman Participatory Context in Dean Hammer, ed., A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic* (Blackwell Companions to the Ancient World). 2014. P. 179–192.
6. Погребняк С. П. Історичні витoki верховенства права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. № 15. С. 3–13.
7. Diana Ivzhenko *The rule of law as a core element of post-conflict peace-building: foreign experience and Ukrainian reality*. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 3. P. 49–54.
8. Richard Zajac *Sannerholm Rule of Law after War and Crisis: Ideologies, Norms and Methods*. Portland: Cambridge. 2012. 276 p.
9. Bielova Miroslava, Byelov Dmytro *The influence of Roman law on the modern change of the legal Paradigm*. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. Vol. 4. P. 12–16.
10. Natasha Robinson *Conceptualising historical legacies for transitional justice history education in postcolonial societies*. *History Education Research Journal*. Vol. 19. P. 2–15.